

NƏRİMAN NƏRİMANOV İRSİNDƏ DİN FENOMEN VƏ PROBLEM KİMİ

Arzu HACIYEVA,

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin müdiri,
fəlsəfə elmləri doktoru,
arzuhaciyeva@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *N.Nərimanov, xalqın tərəqqisi, din, İslam, ateizm konsepti, vicdan azadlığı, vəhdəti-vücut.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Н. Нариманов, прогресс народа, религия, ислам, концепция атеизма, свобода совести, вахдат ал-вуджуд.*

KEY WORDS: *N.Narimanov, people's progress, religion, Islam, the concept of atheism, freedom of conscience, wahdat al-wujud.*

Görkəmli yazıçı, publisist, maarifçi, filosof, ictimai və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov bütün həyatını xalqının azadlığı və tərəqqisi işinə həsr etmişdir. Mütəfəkkirin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamında (14 fevral 2020-ci il) deyildiyi kimi: “Onun ömrünün mühüm hissəsi qəlbən inandığı və həyatının başlıca vəzifəsi sayaraq müqəddəs amala çevirdiyi xalq işi uğrunda ardıcıl mübarizələrdə keçmişdir. Siyasi çarpışmaların daha da gərginləşdirdiyi son dərəcə mürəkkəb şəraitə baxmayaraq, Nəriman Nərimanov milli maraqları daim üstün tutan rəhbər kimi taleyüklü problemlərə münasibətdə xalqımızın mənafeyini imkanlarının ən son həddinə qədər müdafiə etmişdir” [1]. Təsədüfi deyil ki, xalqının savadlanması, maariflənməsi, elmin nailiyyətlərinə yiyələnməsi, dilinin, dininin inkişafı, özünü başqalarından seçib ayıran, xüsusi məsləki olan millət kimi formalaşması, vətənin azadlığı, müstəqilliyi, sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi tərəqqisi onun əsərlərinin daimi mövzusu olmuşdur. Din də diqqət mərkəzində saxladığı həmin problemlərdən biri idi. Bu diqqət və marağın səbəbi onun tez-tez təkrarladığı “müsəlmanın bütün həyatı dinlə bağlıdır” mülahizəsindən irəli gəlirdi. N.Nərimanov ilk dram əsəri “Nadanlıq”dan başlamış, ömrünün sonunda yazdığı, əlyazması arxivdə saxlanılan “Elmi kommunizmi düşünmək üçün yol” fəlsəfi əsərinə qədər, həmçinin publisistikasında din fenomenini ən müxtəlif aspektlərdən işıqlandırmış, onun cəmiyyət həyatına təsirinə, insan, dövlət, millət və elm ilə əlaqəsinə münasibət bildirmişdir. Mütəfəkkirin dinin müsəlman xalqlarının həyat-məişətində tutduğu yer, dindarlara yanaşma üsulları, vicdan və dini etiqad azadlığı, tolerantlıq haqqında dəyərli fəlsəfi fikirləri bu gün də elmi-nəzəri və əməli əhəmiyyət daşıyır.

Sovet dövrü elmi ədəbiyyatında N.Nərimanov “mübariz ateist” kimi təqdim edilərək, dinə münasibəti təhrif olunmuşdu. Ateizm konseptini rəhbər tutan tədqiqatçılar onun baxışlarını süni surətdə rəsmi ideologiyaya uyğunlaşdırır, mövhumat və fanatizm, mürtəcə din xadimləri əleyhinə çıxmasını ümumilikdə dinə mənfi münasibəti kimi qələmə verir, həmin konseptə açıq-

aydın uyğun gəlməyən, məsələn, İslam dinini dəyərləndirən fikirlərinin üzərindən sükutla keçir və yaxud bunları barışdırıcı mövqə, maarifçi baxışlarındakı məhdudluq kimi tənqid edirdilər. Belə “məhdud” məqamları “taktiki mülahizələr”lə əsl əqidəsini gizlətməsinə yozanlar da vardı. Halbuki N.Nərimanov dini ümumbəşəri mənəvi dəyər olmaqla yanaşı, milli özünəməxsusluğun, ictimai mənlik şüurunun mühüm tərkib hissəsi hesab edirdi. Onun insanların etiqad və inamına, dini hissələrinə daima həssaslıqla, hörmətlə yanaşması, sovet hakimiyyətinin ilk illərində bu sahədə yol verilən pozuntulara, inzibatçılığa qarşı qətiyyətlə mübarizə aparması, dindarlara havadarlıq etməsinin arxasında, əslində, adi humanizm deyil, həm də möhkəm əqidə, nəzəri-fəlsəfi fikir təmali dururdu.

Bu nöqteyi-nəzərdən materialist, marksist N.Nərimanov və idealist, neokantçı A.İ. Vvedenskinin baxışları arasında bir yaxınlıq görmək olar. 1922-ci ildə, bolşeviklərin din və Kilsə əleyhinə amansız mübarizə apardığı bir vaxtda A.İ.Vvedenskinin “Ateizmlə mübarizədə Allaha inamın taleyi” başlıqlı məqaləsi dövrün rus sovet mətbuatı tərəfindən “top-tüfənglə” qarşılınmışdı. Belə ki, məqalədə din kimi, ateizm də prinsip etibarilə sübut edilə bilməyən inam olaraq səciyyələndirilirdi. Müəllif göstərirdi ki, ateizm də etiqaddır, yəni Allahın yoxluğuna etiqaddır və elmi cəhətdən əsaslandırılı bilməz. Belə ki, “... təbiətdə hər şeyi Allahın köməyi olmadan, yalnız təbiət qanunları ilə izah etmək olar, hər şeyi, yalnız təbiətin və onun qanunlarının mövcudluğundan başqa” [2, s.195]. Elm öz dəlilləri ilə Allahın varlığını sübut etməkdə acizdir. Lakin Allaha inam psixoloji, əxlaqi və estetik amillərlə şərtləndiyindən, həmişə olub, var və olacaq. Filosof buradan belə qənaətə gəlirdi ki, ateizmin insanların dini inanmaları ilə kəskin mübarizəsi onu həyata keçirənlərin istəyinə rəğmən dini hissələri daha da gücləndirə bilər. Elə bu məqalədə Vvedenski marksist sosializmin bir çox tərəfdarlarının gələcəkdə “elmi sosializmin mübahisə doğuran şərtindən”, yəni “ateist şərtindən” azad olmağa çalışacaqlarını [2, s.192, 210] qabaqcadan söyləmişdi.

Maraqlıdır ki, burada söhbət gedən “ateizm” şərti N.Nərimanovun dünyagörüşündə heç vaxt olmamışdır. O, bədi, elmi əsərlərində, publisistikası və nitqlərində nəinki ateist təbliğatı və tərbiyəsi vəzifəsi irəli sürmüş, hətta əsərlərində “ateizm” kəlməsini də işlətməmişdir [3, s.140]. Fəaliyyətinin ilk dövrlərindən başlayaraq bir çox hallarda ictimaiyyətlə məscidlərdə görüşmüşdür. 1920-ci ilin mayında İnkilab Komitəsinə rəhbərlik etmək üçün Azərbaycana qayıdan N.Nərimanovun zəhmətkeşlər qarşısında ilk böyük çıxışı Təzəpir məscidində olmuşdur. Bunlar onun xalqa yaxınlığından, həqiqi demokratizmindən də xəbər verir.

Mütəfəkkirin fəaliyyətinə dinə münasibət cəhətindən nəzər saldıqda burada xalqın yaradıcı qüvvələrini buxovlayan mövhumat və fanatizmin tənqidi ilə dinin humanist mahiyyətinə istinad, vicdan azadlığı ideya və prinsiplərinin müdafiəsi ilə ictimai şüurun mürəkkəb formalarından biri kimi dinin fəlsəfi dərkini vəhdət halında görürük.

N.Nərimanova görə, din tarixi və fəlsəfi kateqoriyadır, o, cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində yaranıb, bir çox tanrıya, bütə sitayişdən vahid Allaha inama keçid edib, insanları əqidəcə birləşdirməklə, qəbilə-tayfa dağınıqlığını aradan qaldırmaqla müsbət, tərəqqipərvər rol oynayıb. Din bənilərini öz dövrlərinin inqilabçıları adlandırması bu səbəbdəndi. O, diqqəti dinlərdəki insan, cəmiyyət həyatı üçün dəyərli, faydalı olan tövsiyələrə yönəlmişdir, bu zaman İslam dinini başqa dinlərdən üstün tuturdu. Bu məqam onun “Tibb və İslam” əsərinə (1910) də xasdır. O, İslamda “hifz-bədən”, yəni gigiyena məsələsinə böyük önəm verildiyini göstərərək yazır: “Bizim

təsəvvürümüzə, təbiətə müvafiq gələn din ancaq İslam hesab olunur. Peyğəmbərimiz insanın bədəninə xüsusi diqqət edibdir. Və insanın əxlaq-ətvarını düzəldikən, ruhunu təmizlərkən yəqin edibdir ki, yalnız səhhət və afiyət (təmizlik) olan bir bədəndə ruh səhhət üzrə ola bilər” [4, s.18-19]. Kitabda tibb elmi ilə İslam qanunlarının, o cümlədən namaz, oruc və s. kimi göstərişlərinin uyğunluğuna dair maraqlı fikirlər çoxdur. Məsələn, N.Nərimanov insanları cürbəcür bəlalara düşər edən spirtli içkilərə qadağa qoymasını İslamın “insaniyyətə böyük xidməti” kimi qiymətləndirib [4, s.51].

N.Nərimanovun fikrincə, tarix boyu bəşəriyyətin tərəqqisi iki yolla: din və elm, idrak yolu ilə getmişdir. İnsan ağılı hər şeyi qavramaq qabiliyyətinə malikdir, onun üçün hədd-hüddud yoxdur və fikir azad olduğu təqdirdə din yolunda da, elm yolunda da tərəqqi mümkündür. Lakin vaxtilə bəşəriyyətin tərəqqisinə yol göstərən din sonralar ruhanilərin bayağılaşdırma və yanlış təfsirləri ucbatından öz əzəli dəyərlərindən uzaq düşmüş, bir sıra hallarda cəhalət və geriliyin mühafizəçisi, zülm və istismar alətinə çevrilmişdir. Mütəfəkkir İslamı heç bir elmdən qorxmayan “əqli və təbii bir din” kimi xarakterizə edir, Quranda və şəriətdə təsbit olunmuş bir çox həyati məzmunlu, qiymətli mətləbləri təhrifə uğradan ruhaniləri tənqid edirdi. Həştərxan müsəlman kommunistlərinin və məsul işçilərinin yığınağındakı nitqində (28 dekabr 1918-ci il) keçmiş xatırlayaraq deyirdi: “Ruhanilərin vicdansızlığı və həyasızlığı o yerə çatırdı ki, İslam dini banisinin “elmi oxuyun beşikdən qəbir evinədək” hədisini onlar öz bildikləri kimi təfsir etmişlər və edirlər: onlar deyirlər ki, elm sözü guya ruhani elmlər, şəriət mənasında işlənmişdir” [5, s.208].

N.Nərimanov, bir tərəfdən dini yanlış təfsirlərdən təmizləməyə çağırır, digər tərəfdən ruhanilərin dünyəvi təhsilə cəlb edilməsini vacib sayırdı. Çünki “ruhanilər millətə lazımdır. Fəqət indi ruhanilərimiz yaman haldadır, divarın o tərəfində olan şeyləri görmürlər, millət nə ilə tərəqqi etməyini bilmirlər, ... ona görə vaxtında zəmanəyə müvafiq, millətə lazım olan qulluğu etməyi bacarmırlar” [6, s.258]. O deyirdi ki, din millətin tənəzzülünə səbəb olmamalıdır, çünki onu yaradan da camaatın, xalqın özüdür. Cəmiyyət inkişaf etdiyi kimi İslam dini də inkişaf etməlidir, başqa sözlə, onda müəyyən islahatların aparılması zəruridir. “Bahadır və Sona”da Almaniyada protestantlığın banisi Martin Lüteri xatırlaması əbəs deyildi: “Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağılı müəyyən, həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz” [6, s.175].

Mütəfəkkir, ümumiyyətlə, dinə deyil, dinin inkişaf və tərəqqini ləngidən donmuş ehkamlarına qarşı çıxır, sürətlə dəyişib yeniləşən dünyada onların müasir gerçəkliyə, ictimai münasibətlərə uyğunlaşdırılmasını istəyirdi. Maraqlıdır ki, bu məqamda N.Nərimanovun baxışları məşhur İslam ideoloqu Cəmaləddin Əfqaninin fikirləri ilə qəribə şəkildə səsleşir. Əfqani də müsəlman üləmalarının elmləri - müsəlman və Avropa elmləri deyə iki yerə bölüb, “camaatı xeyirli elmlərin (yəni dünyəvi elmlərin – A.H.) mənimsənilməsindən çəkəndirmələrini” tənqid edir, İslam dininin “elmə və mədəniyyətə ən yaxın və ən doğma din” olub aralarında ziddiyyətin olmadığını göstərirdi [7, s.34]. O, “Quranın həqiqi ruhunun azadxah”lığını, müasirliyə uyğunluğunu vurğulayır, inanırdı ki, tarixi təkamül və inkişaf prosesində İslam dini nadan və cahil təfsirçilərin ona etdikləri əlavələrdən təmizlənəcək: “...bir müsəlman ziyalısı və alimi Avropa demokratik məfkurələrinə tamamilə aşına olsa, o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə

bilər. Bu iş isə Lüterin üzləşdiyi maneələrlə üzleşməz” [7, s.44]. Əslində, Nərimanov da Əfqani kimi xalq arasında müəyyən mənada həmin işi görürdü.

“Ümum müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti-İslam nə olmağını bilməkdir” deyən N.Nərimanov bu məsləyi “insaniyyətə xidmət” adlandırır [6, s.377]. Bunun üçüncü azadlıq və tərəqqi yollarında eyni dinə etiqad edən millətlərdən hər birinin öz Mənini, orijinallığını qoruyub saxlamasının vacibliyini qabardır: xalq özünü dərk etməli, tanınmalıdır ki, özünə uyğun inkişaf yolunu müəyyənləşdirə bilsin. Bu yol isə ümumi ideala zidd deyildir.

N.Nərimanov cəmiyyətdə hər hansı bir əqidənin, istər din, istərsə də hər hansı bir başqa, məsələn, bolşevizm ideyasının hegemonluğunda millətin özünəməxsusluğu üçün təhlükə görürdü. Keçən əsrin 30-cu illərində M.S.Ordubadı N.Nərimanovla söhbətlərini xatırlayaraq üstüörtülü şəkildə onun məhz sonuncuya münasibətdə belə bir mühüm müddəasına diqqəti cəlb edərək yazırdı: “O deyirdi: “Dünyada bir əqidənin hakim olması milliyyətin orijinallığını itirmək deməkdir. Çünki əqidənin milli adət və milli mədəniyyət üzərində böyük bir təsiri ola bilər” [8].

N.Nərimanovun humanizmini əks etdirən bu fikirlər onun vicdan azadlığına münasibətinə də xasdır. Onun vicdan azadlığına dair şərhləri 1918-ci ildə Həştərxanda mollaların və tatar məktəbləri müəllimlərinin, həmçinin müsəlman kommunistlərinin və məsul işçilərinin yığıncıqlarındakı nitqlərində, “beşikdən başlamış qəbir evinə kimi başları şəriətə bağlı olan” müsəlmanlara yanaşma üsulları barədə məqalə və məktublarında öz əksini tapmışdır. Burada o, çar zamanında başqa dindən olan xalqların sıxışdırıldığını, Nikolay keşişlərinin və missionerlərin müsəlmanlar arasında Xristianlığı yaymasını və bu mənfur əməldə müsəlman ruhanilərin pula, rütbəyə və vəzifəyə satılaraq çarizmə xidmət göstərmələrini konkret faktlarla tənqid edərək, dinin dövlət işlərinə və dövlətin din işlərinə müdaxiləsinin acı nəticələrindən bəhs edir. Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” dekreti ilə əlaqədar göstərirdi ki, vətəndaşların dinə etiqad etməsi və ya etiqad etməməsi azad olmalıdır. Dini mənsubiyyətə, etiqada görə insanlar və xalqlar arasında hər cür nifrət və ədavət yolverilməzdir.

“Bəs Kilsəni dövlətdən ayırmaq nə deməkdir?” sualına N.Nərimanovun cavabı qətidir: “Bu ancaq o deməkdir ki, Kilsəni, dini dövlətin təsirindən azad etmək lazımdır. Bu o deməkdir ki, ruhanilər: mollalar, keşişlər kənardan heç bir təsir olmadan dini, şəriəti təbliğ etsinlər. Kilsəni dövlətə tabe etmək mollalara, keşişlərə pul, qızıl, vəzifə, rütbə verib, satılmaz və alınmaz əsl dinin tələblərini deyil, dövlətə lazım olan şeyləri təbliğ etməyə məcbur etmək deməkdir. Din, iman azad olmalıdır. İman şəxsi bir işdir: onu satmaq və almaq olmaz, zorla bir adamı bir dinə gətirmək olmaz” [5, s.199]. Mütəfəkkirin dekret haqqında mülahizələrinə hər bir dində ümumbəşəri dəyərləri nəzərə almaqla onlara hörmətli münasibətin təbliği xasdır, başqa sözlə, o, müasir dillə desək, tolerantlıq, yəni dözümlülük prinsiplərini rəhbər tuturdu.

Lakin vicdan azadlığı elan edən dekretin həyata keçirilməsində yol verilən nöqsanlar N.Nərimanovu ciddi narahat edirdi: “Məsul vəzifələrdə olan bəzi yoldaşlar müsəlman camaatının dini nəzəriyyətindəki və məişətindəki xüsusiyyətləri başa düşməzlər və mən deyərdim, hətta bununla hesablaşmaq istəmirlər...” [5, s.204]. İradı ilə əlaqədar o, 20 il əvvəl yazdığı “Nadir şah” faciəsində “yeritmək” istədiyi fikri yada salır: “Dövlət qanun nəşr etməkdən əqdəm, öz rəiyyəti olan millətlərin məişətini, adətlərini və dinini, gərəkdir, öyrənsin” [5, s.204]. Bu isə açıq-aşkar xalqların psixologiyasını, dinin onların həyatında tutduğu mühüm yeri, mövqeyi nəzərə almayan dekretin

tənqididir. N.Nərimanov dinə qarşı çıxanların nəzərinə çatdırırdı ki, ərzağın çatışmaması, qıtlıq zəhmətkeşləri acıqlandırır, yaranmış vəziyyətdən narazı salır və onlar yeganə təsəllini Allaha, dinə inamda tapırlar. “Müsəlmanların həyatında bu məsələ... incə və ciddidir...” deyərək kommunistlərə bir daha xəbərdarlıq edirdi ki, dinə saymazlıq və qeyri-ciddi münasibət bəsləmək olmaz. Din barədə hətta hər bir sözə, hər bir kəlməyə diqqət vermək lazımdır. O, Kilsənin dövlətdən və məktəbin Kilsədən ayrılması haqqında dekretin icrasında yol verilmiş keçmiş səhlərdən ciddi nəticələr çıxarılmasının əhəmiyyətinə toxunur, dekretin həyata keçirilməsində ərzaq məsələsinin qaydaya salınmasını, xırda alverə yol verilməsi ilə yerli xalqların rifahının yüksəldilməsini, eyni zamanda quruculuq işlərinə cəlb edərək onların ictimai vəziyyətinin dəyişdirilməsini vacib sayırdı.

N.Nərimanovun bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, sovet Rusiyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da vicdan azadlığı prinsipləri kobud şəkildə pozulurdu. Bu pozuntular haqqında onun MK-ya, İ.V.Stalinə “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” adlı məşhur məruzə-məktubunda (1923) da konkret faktlar əksini tapıb. Xatırladım ki, N.Nərimanovun siyasi xadim, dövlət başçısı kimi böyük cəsarətinin, tarix və xalq qarşısında məsuliyyət və uzaqgörənliyinin ifadəsi olan bu qiymətli tarixi sənəddə Mərkəzin yarıtmaz siyasəti, xüsusilə, Azərbaycandakı əlaltıları vasitəsilə həyata keçirdiyi “... məlum proqram üzrə ... Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, öz miskin məqsədləri üçün onu gücdən salmaq” siyasəti dəlillərlə ifşa edilir.

Məruzənin bir yerində N.Nərimanov hiddət və qəzəbini gizlətməyərək 1922-ci ildə onun Bakıda olmamasından istifadə edib, Kirov və Mirzoyanın göstərişi ilə Balaxanıda dindarların İmam Hüseynin matəm yürüşünün silah gücünə dağıdılması haqqında yazırdı: “Burada mərkəzin nümayəndəsi Kirov başını itirdi. Dinə qarşı materialist kimi çıxış etmək bir şeydir, bu mərasimləri qadağan etmək məqsədilə silahlı qüvvə tətbiq etmək başqa şey”. Sonra o, fikrini tamamlayaraq xəbərdarlıq edirdi: “Nə qədər ki, bu dindar kütlənin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək yolu ilə onun bu matəm günlərinə mömin olan, lakin özünə işgəncələrdə iştirak etməyən hər hansı ziyalı müsəlman kimi yanaşmalarına nail olmamısınız, elə də olacaqdır” [9, s.42-43]. Əslində, N.Nərimanov özü belə bir “ziyalı müsəlman” örnəyi idi. Onun sərəncamı ilə, öz sözləri ilə desək, “insanlar çiy su içib cürbəcür xəstəliklərə mübtəla olmasınlar, çay içsinlər” deyərək 1920-ci ildə aclıq zamanı matəm yürüşündə iştirak edən zəif düşmüş dindar fəhlələrə qənd paylanılmışdı.

Məruzədə o, insanların dini hissləri ilə oynamağın, heysiyyətinin təhqir edilməsinin həm insani, həm siyasi cəhətdən yolverilməz olduğunu bəyan edirdi. Fars fəhlələrinin iclaslarından birində İmam Hüseyni qorxaq adlandıraraq onların məzəmmətinə tuş gələn Azərbaycan Respublikasının başçısı Ağamalı oğlu və onun timsalında bir çox satqın kommunist rəhbərləri ifşa edərək yazır: “... Qorxaq o deyil ki, yetmiş nəfər pis silahlanmış adamla on dəfə artıq qüvvətli olan düşmənlə döyüşür, odur ki, sol qrupdan qorxub işin əsl vəziyyətini bildirmir və bununla partiya üzvlərini aldadır, onları fəhlə-kəndli respublikasında qırmızı əsgər güllələrindən qanı tökülən fəhlələrə qarşı silahlandırır. Qorxaq odur ki, vəzifəsindən ötrü alçaqcasına yalan danışır, lakin İmam Hüseyni tabe olsun və vicdanını qızıla satsın deyərək, Yezid bütöv bir vilayəti idarə etməyi ona təklif edirdi. O bunu etmədi, həlak oldu” [9, s.43].

Yeri gəlmişkən, məruzənin araşdırılmasını N.Nərimanov üzərində divan kampaniyasına çevirən yoxlama komissiyası yuxarıdakı faktları da diqqətsiz buraxmadı. Daşürəkli fəhlə-kəndli rəhbərləri onun qıtlıq vaxtı məhz “Şaxsey-vaxsey iştirakçılıqlarına” qənd verməsini və bu mərasimi

“tarixi-nəzəri təməl üzərinə keçirib İmam Hüseyin timsalında Azərbaycanda kommunistlərin “sol” qrupu əleyhinə haqq işi uğrunda mübarizə aparən bir şəxsiyyət təsvir etməsini” dini təbliğat, fanatizmə himayə kimi qiymətləndirdilər. Onun din əleyhinə əsərlərdən hesab edilən “Pir” povesti də tənqid hədəfinə tuş gəldi. Komissiyanın iclaslarından birində məruzədə antiazərbaycan fəaliyyəti ifşa edilən Ruhulla Axundov bu əsəri özünü müdafiə etmək üçün, “liberal, liberal müsəlman” N.Nərimanovun “nə kommunizmi, nə də Sovet hakimiyyəti prinsipini həyata keçirmək iqtidarında olduğuna” nümunə kimi yada salmışdı. “Rus yoldaşların” anlaması üçün povestdən bəzi (müəllifin azanın musiqisini, sözlərinin mənasını sevməsi, hər şeyin Allah tərəfindən yaradılması haqqında fikirlərini əks etdirən) hissələri tərcümə edərək göstərir ki, burada N.Nərimanov, əslində, dinə qarşı çıxmır, əksinə, nadan xalq kütlələrinin fanatizmini onların həqiqi Allahdan uzaq düşmələri ilə izah edir və bu fikrində də qalır, çünki din əleyhinə kitabçalar buraxılarkən əsərdə düzəliş etmək təklifindən boyun qaçırır [10, s.210-211]. Qərribə görünsə də, mənfur niyyətinə və kinayəsinə rəğmən, “şərhi”nin povesti doğru anladığını demək olar.

N.Nərimanovun dini fəlsəfi mənalıdırmasının kökündə müstəsna olaraq Allahın dünyaya immanentliyi məqamına istinad edən vəhdəti-vücut konsepti durur. O, əsərlərində (“Pir”, “Bahadır və Sona”da, bir çox məqalə və çıxışlarında) vəhdəti-vücutu sufi mistisizmi ruhunda təfsir edir: Allah dünyadadır, yaratdıqlarında təzahür edir. Allahı dərk etmək üçün Onun lütfünü, mərhəmətini, sevgisini həmin təzahürlərdə görməyi, düşünməyi, hiss etməyi bacarmalısan və deməli, sevməlisən. Allahı sevmək onun yaratdıqlarını sevmək, qayğısına qalmaq, qorumaqdır [11, s.157-159]. Mərhəmətli, rəhmli Allah qarşısında dinindən, irqindən, milliyyətindən, ictimai mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün insanlar, xalqlar bərabərdirlər. Hər bir xalqın öz məsləyi ilə yaşamağa, özünəməxsusluğunu qorumağa haqqı var, lakin bu, xalqların ümumi vəhdətinə, dostluq və əməkdaşlığına xələl gətirməməlidir, zira, divanə Sonanın təkrarladığı sözləri xatırlayaq: “Allah bir... Qanun bir... Məqsəd bir... Yol bir...” Allahı tanımaq yaxşılıq etməkdir, xeyirxahlıqdır, insanları, xalqları birləşdirmək, geriliyi, zülmü, istibdadı, istismarı aradan qaldırmaq, elmə, mədəniyyətə, inkişafa yol açmaq deməkdir.

Bu gün mədəni və sosial fenomen, eyni zamanda insanları, xalqları birləşdirə bilən mürəkkəb sistem olaraq dinin dərkində Nəriman Nərimanovun mənəvi təcrübəsi, onun demokratik və humanist ideyaları çox səmərəli və faydalı ola bilər. Bunun üçünsə, zənnimcə, mütəfəkkirin zəngin nəzəri, bədii və fəlsəfi irsinin hermenevtik yanaşmada, tarix və müasirlik baxımından yenidən və obyektiv oxunuşuna, şərhinə ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. İlham Əliyev. Nərimanov Nərimanovun 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (14 fevral 2020-ci il)/ <http://anl.az/el/emb/N.Nerimanov/pdf/serencam.pdf>
2. Введенский А.И. Статьи по философии. СПб.: Изд. С.-Петербургского ун-та, 1996.
3. Hacıyeva Arzu. Nəriman Nərimanovun din haqqında fəlsəfi düşüncələri. Bakı: Adiloğlu, 1998.
4. Nərimanov N. Tibb və İslam. Həştərxan: 1910.
5. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. I cild. Bakı: Azərnəşr, 1971.
6. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973.
7. Əfqani C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1998.
8. Ordubadi M.S. Nərimançılıq // "Azərbaycan" qəzeti, 13 aprel 1990.
9. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). Bakı: Azərnəşr, 1992.
10. Иванов Р.Н. Нариман Нариманов основатель советского Азербайджана и первый руководитель Союза ССР. М.: ППП «Типография «Наука», 2016.
11. Hacıyeva Arzu. "Ən gözəl sözlər" in hikməti // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, № 2, 2017.

Арзу Гаджиева

**РЕЛИГИЯ КАК ФЕНОМЕН И ПРОБЛЕМА В
НАРИМАНОВСКОМ НАСЛЕДИИ****РЕЗЮМЕ**

Религия как феномен и проблема была одной из главных тем в теоретическом и философском наследии Наримана Нариманова, выдающегося писателя-драматурга, просветителя, ученого, публициста-философа, общественного и государственного деятеля Азербайджана. В статье, анализирующей особенности взглядов мыслителя на религию, автор критикует необоснованные мнения о якобы атеизме Н.Нариманова, широко распространенные в советской научной литературе.

Автор считает, что идеи Н.Нариманова, в том числе идеи о необходимости сохранения национальной идентичности, самосознания нации, а также роли религии в жизни мусульманских народов, подхода к верующим, свободы совести, глубоко современны и могут быть полезны при решении существенных проблем в этой области.

Arzu Hajiyeva

**RELIGION AS A PHENOMENON AND A PROBLEM IN THE
LEGACY OF NARIMAN NARIMANOV****SUMMARY**

Religion as a phenomenon and a problem was one of the main themes in a theoretical and philosophical heritage of Nariman Narimanov, outstanding writer-playwright, enlightener, scholar, publicist-philosopher, public and state figure of Azerbaijan. In the article analyzing features of the thinker's views about religion, the author criticizes unfounded opinions about alleged atheism of N.Narimanov, wide spreaded in the soviet scientific literature.

The author considers that ideas of N.Narimanov, including ideas about necessity of preservation of national identity, self-consciousness of nation, and also role of religion in life of muslim peoples, approach to the believers, and freedom of conscience are deeply modern and can be useful in addressing essential problems in this field.